

معرفی کتاب

قیام عالمان زیدی

ابوالعباس حسنی و کتاب المصابیح

• محمد کاظم رحمتی

• المصابیح

• تحقیق: عبدالله بن عبدالله بن احمد حوثی

• مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة، عمان، ۱۴۲۲ / ۲۰۰۲

اختلاف بر سر مسئله امامت و انشعاباتی که در پی آن در جامعه اسلامی رخ داد، نهایتاً به تقسیم جامعه اسلامی به فرقه‌های متعدد منتهی شد که یکی از این فرقه‌ها، زیدیه است. قیام زید بن علی بن حسین (متوفی ۱۲۲ ق) سر آغاز حرکتی بود که بعدها زیدیه نام گرفت. عالمان زیدی با تعریف امامت به قیام سیاسی فردی علوی با شرایطی خاص، مفهوم جدیدی از امامت را به گفتمان اسلامی امامت افزودند. بر خلاف عالمان امامیه که امامت را امری منصوص می‌دانسته‌اند و آن را منحصر به فرزندان علی (ع) و تداوم آن را در نسل فرزندان حسین (ع) معرفی می‌کردند. عالمان زیدی با انکار نص، قیام عالمی علوی و فاطمی را شرط امامت معرفی کردند. قیام‌های متعدد علویان، در فاصله شهادت زید بن علی بن حسین در (۱۲۲ ق) تا تأسیس حکومت علویان در جبال و یمن، یکی از موضوعات مورد توجه مورخان مسلمان بوده است.^۱ از آثار مختلفی که در این باره نگاشته شده است، اسما من قتل من الطالبیین اثر مدائنی (متوفی ۲۳۵ ق)؛ مقاتل الطالبیین اثر ابو عبدالله

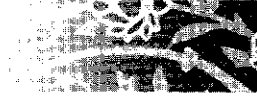
اشاره به تازگی کتاب بسیار مهم المصابیح تألیف عالم نامدار زیدی، ابوالعباس احمد بن ابراهیم بن حسین حسنی (۲۵۶ ق) که یکی از متون مهم درباره قیام‌ها و نبردهای عالمان و امامان زیدی است. به تحقیق عبدالله بن عبدالله بن احمد حوثی (مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیة، عمان ۱۴۲۲ ق / ۲۰۰۲ م) به چاپ رسیده است. عمده آگاهی‌های ما درباره قیام‌های زیدی غالباً از کتاب مقاتل الطالبیین ابوالفروج استهبانی و مطالبی بوده است که مورخان غیر زیدی در تواریخ خود آورده‌اند. اهمیت کتاب، شرح این حوادث به قلم عالمی زیدی و نقل قول از برخی متون مهم که در باره قیام‌های زیدیان است. مهم‌ترین منابع کتاب اخبار محمد بن ابراهیم و ابن هسویه تألیف عالم امامی نصر بن مزاحم مغربی است. نوشته کوتاه زهره مروری بر این کتاب و اهمیت آن است.

المقرزلزمان... را از جابر بن یزید جعفی از امام باقر (ع) روایت کرده است؛ محمد بن ابی عمارمقری (ص ۱۳۷)، ابو احمد محمد بن جعفر انماطی (ص ۱۳۸)، عبدالله بن احمد بن سلام (ص ۱۵۵)، علی بن حسین بن حارث همدانی که او روایاتی را از کتاب سعید بن خثیم (درمتن به خطا خثیم) درباره زید بن علی (ص ۱۵۸ - ۱۵۹) و مطالب دیگری از او روایت کرده است (ص ۱۶۹)؛ علی بن حسن بن سلمان بجلی (ص ۱۷۰)؛ عبدالعزیز بن اسحاق بن جعفر زیدی مشهور به ابن بقال (متوفی ۳۶۳ ق) عالم نامدار زیدی کوفی و راوی مجموعه الفقه زیدبن علی که در (۳۵۳ ق) از وی سماع نموده؛ ابوالعباس احمد بن محمد بن سعید مشهور به ابن عقده (م ۳۳۲ ق)؛ ابو نعیم عبدالملک بن محمد بن عدی جرجانی مشهور به ابن عدی؛ ابوالفرج علی بن حسین اصفهانی، ابو محمد عبدالله بن محمد فاکهی که از وی درمکه به سال (۳۵۳ ق) سماع حدیث کرده بود و شمار دیگری از محدثان روایت کرده است. مهم ترین شیخ حسنی، ابوزید عیسی بن محمد بن زید علوی است.^۴ در منابع تصریح شده که حسنی در (۳۲۲ ق) به قصد دیدار عالم و بزرگ زیدیه در ری و سماع از محدثان بزرگ آن شهر چون ابن ابی حاتم رازی به ری سفر کرده است. حسنی احتمالاً در ری نزد ابوبکر محمد بن ابراهیم مقانعی، شاگرد ابوالقاسم بلخی کلام معتزلی را خوانده است.^۵ از آثار حسنی در منابع به ۱. شرح الاحکام، شرحی مفصل بر الاحکام الیهادی الی الحق یحیی بن حسین رسی (متوفی ۲۹۸ ق) در فقه هادویه در شش جلد که تا قرن یازدهم در یمن موجود بوده است؛ ۲. شرح المنتخب، شرحی برالمنتخب الیهادی الی الحق؛ ۳. النصوص که در منابع فقهی زیدیه به کرات از آن نقل قول شده است؛ ۴. شرح النصوص، شرحی بر النصوص؛ ۵. مسائل الخلاف که در آن به اختلاف آرای فقهی الیهادی، قاسم بن ابراهیم وابو حنیفه و

محمد بن علی بن حمزه علوی (متوفی حدود ۲۸۷ ق)؛ مقاتل آل ابی طالب تألیف ابوالعباس احمد بن عبیدالله ثقفی؛ محمد و ابراهیم ابنی عبدالله بن حسن تألیف عمر بن شیبه؛ و اخبار فح و خیر یحیی بن عبدالله و اخیه ادریس بن عبدالله تألیف احمد بن سهل رازی را می توان نام برد.^۶ توجه به تدوین اخبار این قیام ها از یک سو موضوع مورد علاقه مورخان مسلمان و از طرف دیگر زنده نگاه داشتن یاد آنها، موضوع مورد علاقه عالمان زیدی بوده است.^۷ یکی از این آثار کتابی به نام المصایب تألیف ابوالعباس احمد بن ابراهیم بن حسن حسنی است. شهرت حسنی در سنت زیدیه، علاوه بر تألیف آثار مختلف، شاگردی سه تن از امامان زیدی یعنی برادران هارونی و ابوعبدالله داعی نزد وی است.

نیای وی، محمد بن سلیمان (۱۹۹ ق) همزمان با قیام ابوالسرایا در عراق، در مدینه قیام کرد، اما این قیام به زودی سرکوب شد و همانند دیگر سادات برای کاهش فشار دولت عباسی به مناطق دوردست قلمرو اسلامی مهاجرت کردند. پدر بزرگ وی حسن بن ابراهیم همراه با الیهادی الی الحق به آمل مهاجرت کرد که زمان تقریبی آن را می توان بین (۲۷۰ تا ۲۷۵ ق) دانست. درباره تحصیلات اولیه حسنی اطلاعات دقیقی در منابع نیست. اما با احادیث فراوانی که از حسنی در کتاب تیسیر المطالب ابوطالب هارونی روایت شده می توان مشایخ حدیثی وی را شناخت. حسنی در کوفه از ابواحمد عبدالله بن ابی قتیبه غنوی (تیسیر، ص ۷۵)، احمد بن سعید بن عثمان ثقفی (تیسیر، ص ۷۳، ۷۶، ۸۰)، علی بن داوود بن نصر (همان، ص ۸۴)، عبدالله بن جعفر حصرمی (ص ۸۹)، ابوعبدالله محمد بن حسن سلمی (ص ۱۱۵)، محمد بن بلال (ص ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۶۸)، مجد بن عباس بن ولید شامی (ص ۱۳۰) که وی وصیت نامه مشهور حضرت علی (ع) (من والد الفان،

است. ادامه کتاب که در حقیقت تممة کتاب است، تألیف یکی از شاگردان حسنی به نام ابوالحسن علی بن بلال آملی است که بعد از وفات حسنی، کتاب را با بهره‌گیری از منابعی که حسنی برای وی روایت کرده تا روزگار ناصر اطروش حسن بن علی (متوفی ۳۰۴) ادامه داده است.^{۱۳}

علی بن بلال آملی، مطالب خود درباره قیام محمد بن ابراهیم اسماعیل (متوفی ۱۹۹ ق)؛ و ابوالسرایا از کتاب اخبار محمد بن ابراهیم و ابی السرایا تألیف نصر بن مزاحم منقری اخذ کرده است.^{۱۴} همچنین منبع اصلی علی بن بلال در شرح احوال الهادی الی الحق یحیی بن حسین رسی (متوفی ۲۹۸ ق)، بنیانگذار امامت زیدیه دریمین کتاب سیرة الهادی الی الحق یحیی بن حسین، به تدوین علی بن محمد بن عبدالله علوی است.^{۱۵} همین گونه در شرح حال ناصر اطروش، از کتاب سیرة الامام الناصر للحق بهره برده است که متن آن اینک موجود نیست (ص ۶۰۵). کتاب المصاییح مورد استفاده ابوطالب هارونی در کتاب الافادة فی اخبار الائمة السادة بوده است.^{۱۶} مثلاً هارونی در شرح حال محمد بن ابراهیم، با حذف برخی مطالب و ارائه روایتی یک دست، از المصاییح بهره برده است.^{۱۷} همچنین روایاتی بین کتاب الافادة و تممة المصاییح مشترک است که یا به دلیل استفاده یکی از این دو از تألیف دیگری است، یا بهره‌گیری هر دو از منابع مشترک است.^{۱۸} بی‌شک این کتاب علاوه بر اهمیت در تاریخ اسلام و سیرة نبوی و در تاریخ زیدیه، برای محققان تاریخ زیدیه ایران اهمیت بسیاری دارد.

پی‌نوشت‌ها:

(۱) برای مفهوم امامت و تحول آن نزد زیدیه بنگرید به: اشواق احمد مهدی غلیس، التجدید فی فکر الامامة عند الزیدية فی الیمن (قاهره: مکتبة مدبولی، ۱۴۱۷).

(۲) سنت نگارش آثار درباره علویان حکومت‌گر نزد زیدیه به سنت سیره‌نویسی مشهور است. برای فهرستی از این گونه آثار بنگرید به: حسن انصاری قمی، کتابی ارزشمند در تاریخ امامان زیدی از مولفی طبری، کتاب ماه دین، سال سوم، شماره ۹ (۱۳۷۹/۱۴۲۱)، تیرماه، ص ۱۲-۱۴.

(۳) کتاب اخبار فخر را ماهر جرار (بیروت: دار الفرب الاسلامی، ۱۹۹۵، م) و عبدالرقيب مطهر حجر (صعده: مرکز اهل البيت للدراسات الاسلامیة) به چاپ رسانده‌اند.

(۴) مثلاً، ابوطالب یحیی بن حسین هارونی (متوفی ۴۲۴ ق) در آغاز کتاب الافادة فی تاریخ الائمة السادة (ص ۱۷-۱۸) می‌نویسد: «هذا جوامع الكتاب الكبير الذي كتبه انا بجمعه في اخبار الائمة الهادين، الذين اوجب الله طاعتهم و فرض على الزيدية اعتقاد امامتهم... و رسمناه بكتاب

شافعی پرداخته‌اند؛ ۶. الرد علی الناحل للخلاف بين الهادی و الناصر للحق که در این کتاب وی احتمالاً از اختلاف نداشتن آرای الهادی الی الحق یا ناصر اطروش حسن بن علی (متوفی ۳۰۴ ق) که آرای فقهی وی به ناصریه شهرت دارد، خرده گرفته است؛^۷ المصاییح اشاره شده است. تاریخ وفات حسنی در اکثر منابع (۳۵۳ ق) ذکر شده است، ولی با توجه به روایت حسنی در کتاب المصاییح (ص ۵۵۸) از علی بن حسین بن شقیب کوفی در (۳۵۶ ق) به نظر نمی‌رسد که این تاریخ درست باشد. همان گونه که دانشمند محترم ویلفرد مادلونگ نیز به فرض صحت تاریخ تولد ابوطالب هارونی در (۳۴ ق) و تلمذ وی نزد حسنی، تاریخ (۳۵۳ ق) را صحیح ندانسته است.^۸ قبر حسنی تا قرن هفتم در آمل موجود و مشهور بوده است.^۹

اهمیت کتاب المصاییح

کتاب المصاییح حسنی به عنوان تألیفی در تاریخ امامان زیدی شهرت دارد، اما بخش نخست آن، گزارشی مفصل درباره حیات پیامبر و خلفای نخستین است. به همین دلیل باید آن را با توجه به قدمت نص در زمره آثار مهم سیرة نبوی و تاریخ اسلام دانست. (ص ۹۱-۲۵۲، ۲۵۵-۲۹۷). از مصادر مهم حسنی در این بخش، کتاب سیرة ابن اسحاق (متوفی ۱۵۱ ق) به روایت‌های مختلف آن بوده است. حسنی از سیرة ابن اسحاق به روایت ابراهیم بن سعد زهری (ص ۹۴، ۱۴۷، ۱۷۱، ۱۸۳، ۱۸۵، ۲۱۹، ۲۳۶ - ۲۴۲)؛ یونس بن بکیرفزاری (ص ۹۶، ۱۲۸)؛ عبدالرزاق بن محمد از پدرش از ابن اسحاق (ص ۱۰۳)؛ سلمة بن فضل انصاری (ص ۱۸۱، ۱۹۸، ۲۱۷، ۲۳۲، ۲۴۴)؛ و گاه تنها با ذکر «قال ابن اسحاق» (ص ۲۲۹، ۲۲۵) روایاتی را نقل کرده است. همچنین احتمالاً روایاتی از کتاب التاریخ یا المغازی احمد بن محمد بن خالد برقی (متوفی ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق) نقل کرده است (ص ۱۲۶، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۰۶). از مطالب شگفت‌انگیز بخش سیرة نبوی، نقل روایت شق صدر (ص ۱۰۶، ۱۱۲) است. حسنی بعد از نقل مطالبی درباره خلفای ثلاثه (ص ۲۵۵-۲۹۶) به ذکر شرح حال و اخبار علی بن ابی طالب علیه السلام پرداخته است. منبع اصلی حسنی در نقل حوادث دوران علی (ع) کتاب وقعة الصفین نصر بن مزاحم منقری^{۱۱} (ص ۳۰۹، ۳۱۷، ۳۱۸)، اثری از واقدی (متوفی ۲۰۷، ص ۳۰۹) و کتاب الجمل ابو مخنف لوط بن یحیی ازدی (ص ۳۱۲، ۳۲۴، ۳۲۶) است.^{۱۲} حسنی به تفصیل شرح شهادت امام حسین (ع) (ص ۳۵۳-۳۷۷) را آورده، ولی متأسفانه به منابع خود اشاره‌ای نکرده است. حسنی در ادامه به ذکر قیام‌های عالمان زیدی پرداخته و نخست از حسن بن حسن بن علی (متوفی ۹۰؛ ص ۳۷۹ - ۳۸۳)؛ و سپس زید بن علی (متوفی ۱۲۲ ص ۳۸۵ - ۴۰۵)؛ و یحیی بن زید (متوفی ۱۲۵، ص ۴۰۷-۴۱۰) سخن گفته

(۱) کتاب وقعة الصفین نصر بن مزاحم منقری، خود بر مبنای متون کهن تر درباره نبرد صفین تألیف شده است. در این باره بنگرید به:

Hossein Modarressi, *Tradition and Survival: A Bibliographical survey of Early shiite Literature* (London, 2003), vol 1, pp.100-101

(۱۲) در سالیان اخیر، روایتهای تاریخی ابو مخنف در آثار مختلف گردآوری و جداگانه به چاپ رسیده است. ر.ک: یحیی بن ابراهیم بن علی الیحیی، مرویات ابی مخنف فی تاریخ الطبری (ریاض: دارالعاصمة، ۱۴۱۰ ق) و نصوص من تاریخ ابی مخنف، تحقیق و جمع کامل سلمان الجبوری (بیروت ۱۴۱۹).

(۱۳) ابوالحسن علی بن بلال آملی از عالمان زیدی طبرستان و معاصر با برادران هارونی. بر اساس آنچه که در تنمة المصاییح آورده، بیشترین بهره وی از ابوالعباس حسنی بوده است و همانند او بر مذهب الهادی بوده است. از آثار وی کتاب الوافی علی مذهب الهادی در نسخه خطی کهنی از قرن ششم در ۱۶۷ برگ در کتابخانه عبدالله بن حمزه (متوفی ۶۱۴ ق) باقی مانده است. از دیگر آثار وی یعنی الموجز الصغیر، الوافر علی مذهب الناصر و شرح الاحکام ظاهراً چیزی باقی نمانده است. برای شرح حال وی بنگرید به عبدالسلام بن عباس الوجیه، اعلام المؤلفین الزیدیه، ص ۶۶۲، و مقدمه مصحح المصاییح، ص ۶۴-۶۹.

(۱۴) بنگرید به نجاشی، کتاب الرجال، ص ۴۲۸. برای روایات علی بن بلال از این کتاب ر.ک: تنمة المصاییح، ص ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۷، ۵۱۹، ۵۲۲، ۵۲۷، ۵۲۹، ۵۳۴، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۷. در حقیقت از ص ۵۱۴ تا ۵۵۰ روایات نقل شده از نصر بن مزاحم است.

(۱۵) این کتاب به کوشش سهیل زکار به چاپ رسیده است. ابوطالب هارونی نیز در الافاده (ص ۱۰۱-۱۱۶) مطالب خود درباره الهادی را از این کتاب اخذ کرده است.

(۱۶) بنگرید به الافاده، ص ۳۰-۳۱، ۳۳۹-۳۴۰ و تذکره مصححان در پی نوشت.

(۱۷) الافاده، ص ۸۵ با المصاییح، ص ۵۲۷؛ الافاده، ص ۸۶ با المصاییح، ص ۵۲۸.

(۱۸) الافاده، ص ۱۰۲-۱۰۳ با تنمة المصاییح، ص ۵۷۳-۵۷۴؛ الافاده، ص ۱۰۳ با تنمة المصاییح، ص ۵۷۳؛ الافاده، ص ۱۰۵-۱۰۶ با تنمة المصاییح، ص ۵۶۷-۵۶۹؛ الافاده، ص ۱۰۷-۱۰۹ با تنمة المصاییح، ص ۵۷۰-۵۷۲. در شرح حال ناصر اطروش مؤلف الافاده تفصیل مطالبی را آورده که آملی در تنمة المصاییح آنها را به صورت خلاصه آورده است.

الحدائق فی اخبار ذوی السوابق من آل الرسول صلی الله علیه و علیهم».

(۵) درباره ابوالعباس حسنی بنگرید به: عبدالسلام بن عباس الوجیه، اعلام المؤلفین الزیدیه، ص ۷۸-۷۹؛ مجد الدین بن محمد المؤیدی، التحف شرح الزلف (صنعاء: مکتبه بدر، ۱۴۱۷)، ص ۱۸۹-۱۹۰؛

wilferd Made lung, *Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim* (Berlin, 1965), pp.172-75 and Index; idem, *Elr, S.V, "Hasani"*

اطلاعات پراکنده ای نیز درباره حسنی در کتاب الافاده (ص ۸۸، ۸۶، ۹۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۳۷) آمده است.

(۶) «وحدثنی [ابوالعباس الحسنی] رحمه الله قال: دخلت الری سنة ۳۲۰ و كنت ارتحلت الی شیخ العلویة و عالمها ابی زید عیسی بن محمد العلوی...». ابوطالب الهارونی، الافاده فی تاریخ الاثمه السادة، تحقیق ابراهیم بن مجد الدین بن محمد المؤیدی و هادی بن حسن بن هادی الحمزی (صعده: مرکز اهل البيت للدراسات الاسلامیه، ۱۴۲۲) ص ۱۰۴. اکثر روایات هارونی در تیسیر المطالب نیز به روایت ابوزید علوی است. المرشد بالله یحیی بن حسین شجری نیز در اشاره کوتاهی به ابوالحسن هارونی می نویسد: «و اختلف الی ابی العباس الحسنی رضی الله عنه و اخذ عنه مذهب الزیدیه و الکلام علی طریقه البغدادیه...»

7. Made lung, "Hasani"

(۸) یکی از مکاتب فقهی زیدیه، مکتب ناصریه منتسب به حسن بن علی ناصر اطروش (متوفی ۳۰۴ ق) است. آرای ناصر در مسائل فقهی غالباً با نظرات امامیه یکی است (بنگرید به الناصریات سید مرتضی). بر خلاف آرای ناصر اطروش، الهادی الی الحق، مؤسس مکتب فقهی هادویه، در نظرات فقهی بیشتر با آرای اهل سنت توافق دارد. مکتب فقهی ناصر اطروش تنها در نواحی طبرستان مورد پذیرش برخی از زیدیه قرار گرفت. برخی از آرای فقهی ناصر را در کتاب البساط وی که به تازگی منتشر شده نیز می توان دید. علی بن پیرمرد دیلمی در کتاب المغنی فی رؤوس مسائل الخلاف بین الامام الناصر للحق و السائر فقهاء اهل البيت و فقهاء العامة و اتیکان، نسخه های عربی (۱۰۳۶) موارد اختلاف بین ناصر اطروش و دیگر عالمان زیدی را در کنار فقه های شافعی و حنفی ذکر کرده است.

9. Made lung, Elr, S.V, Hasani

(۱۰) بنگرید به: محمد تقی دانش پزوه، دو مشیخه زیدی در نامة مینوی (تهران، ۱۳۵۰)، ص ۱۸۵.